

תוכן עניינים

7	מבוא – אבינועם רוזנק
	חברה, מגדר ומשפט
	אבינועם רוזנק
17	מטה-הלכה, פילוסופיה של ההלכה ויוסף שוואב
	תמר רוס
35	תרומת הפמיניזם לדיון ההלכתי: 'קול באישה ערווה' כמקרה מבחן
	רחל גורדין
65	השפעת התמורות המגדריות בשדה הדתי על השיח ההלכתי
	ניסן רובין
98	תיאוריות סוציולוגיות-אנתרופולוגיות כמסגרת לפרשנות טקסטים
	אריאל פיקאר
122	שיקולים מטה-הלכתיים ביחס לשימוש בטכנולוגיה בשבת
	עמוס ישראל-פליסהואור
151	כשהעולם משתנה: המשפט הבין-לאומי בהלכה
	פילוסופיה, פילוסופיה של המדע והלשון
	יצחק ברנד
187	פילוסופיה בשירות ההלכה: עיון בבעיית האישיות המשפטית
	אבירם רביצקי
226	פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן ויחסם ללוגיקה האריסטוטלית
	שלום רוזנברג
249	על הגישה הקונצפטואלית בחקר התלמוד וסוגיית 'ברירה'

- אריאל פורסטנברג,
התפתחות ההלכה בראי הפילוסופיה של המדע: התקדמות או שינוי?
271 המקרה של גזל ושינוי בגזל
- מאיר בוזגלו
302 פילוסופיה של המדע והלשון: המדען, הפוסק והוראת שמות
- יוסף דן
313 בין קבלה להלכה: שתי בחינות לשוניות
- הרמנויטיקה, פנומנולוגיה, פסיכולוגיה
- אליק איזקס
331 'כבוד הציבור': בחינה היסטורית של מושג הלכתי
- ז'ואל הנסל
356 פנומנולוגיה, אתיקה והרמנויטיקה: עמנואל לוינס על ההלכה
והריטואל היהודי
- חנוך בן פזי
370 על האבל והתקווה של ההלכתיות: היבטים פסיכולוגיים בחקר
הפילוסופיה של ההלכה
- מרדכי רוטנברג
393 תשובה כ'שינוי שם': השגות על פרשנותו של הרב י"ד סולובייצ'יק
לרמב"ם
- רב שיח : ערכים, השקפת עולם ושינוי הלכתי
- יצחק אנגלרד, דוד הלבני, דוד הרטמן ואביעזר רביצקי
409
- רשימת המשתתפים
433

מבוא

אבינועם רוזנק

ההלכה הייתה – ובמובנים רבים עודנה – בן חורג של מחקר מחשבת ישראל.¹ תחום זה היה שייך לכאורה רק לתחום התמחותם של חוקרי תלמוד או היסטוריה של עם ישראל. כביכול, מה לחומר ההלכתי ולחוקרי קבלה, הגות ופילוסופיה יהודית?²

אולם בעשורים האחרונים, ספרות חקר המחשבה היהודית נכנסה אל תוך תחומי מחקר ההלכה, עובדה המתבטאת במחקר המטה-הלכתי ובכתיבה על אודות הפילוסופיה של ההלכה, שני תחומים המגבשים את פניהם המתודולוגיים. כשם שמחקר מחשבת ישראל הביא אל שדה מחקר המחשבה כלי ניתוח שונים להבנה השוואתית של המחשבה היהודית, כך גם שיח הפילוסופיה של ההלכה והמחקר המטה-הלכתי. ובנקודה זו חשוב להדגיש: לא הרי המחקר ההיסטורי של ההלכה במובנו הצר, כהרי המחקר המטה-הלכתי והפילוסופי-הלכתי. המחקרים ההיסטוריים של ההלכה הצביעו על ההשפעות של ההתרחשויות ההיסטוריות והחברתיות על שיקול הדעת ההלכתי. בכך הם חשפו את מורכבותם של הנתונים המשתיתים את שיקול הדעת של פוסק ההלכה, והרחיבו את נקודת המבט בהבנת

- 1 ראו אבינועם רוזנק, 'הרהורים על הזיקה שבין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך', אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח, עמ' 65-66.
- 2 על תולדות הוויכוח על הכינויים 'פילוסופיה יהודית' ו'מחשבת ישראל', ראו בית הוועד: אקדמות למחשבת היהדות בדורנו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 7-60; אביעזר רביצקי, 'על חקר הפילוסופיה היהודית בימי הביניים', הנ"ל (עורך), על דעת המקום: מחקרים בהגות היהודית ובתולדותיה, ירושלים 1991, עמ' 129-130; אליעזר שביד, 'האם קיימת מסורת עצמאית של מחשבת ישראל', הנ"ל (עורך), טעם והקשה, רמת גן 1970, עמ' 12-36; יוסף ברוך סרמוניטה ושלום רוזנברג, 'פילוסופיה יהודית מהי – סימפוזיון', משה חלמיש ומשה שורץ (עורכים), התגלות, אמונה ותבונה, רמת גן 1976, עמ' 147-161. לדיון שיטתי המשרטט את גלגוליו ומאפייניו של מחקר המחשבה היהודית מראשיתו, ראו יונתן כהן, תבונה ותמורה: פנים בחקר הפילוסופיה היהודית ותולדותיה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 27-34 וראו עוד שם.

התגבשותה של ההלכה (אולי בניגוד לדימוי שטופח על ידי אישים וקבוצות שונות).

לעומת זאת, המחקר המטה-הלכתי הוא פילוסופי בעיקרו. הוא חותר לחשיפת מבנים תאורטיים ומבני-על החושפים את מבנה הדעת של המחשבה ההלכתית. הוא מצביע על מבני החשיבה המכוננים את הפעילות ההלכתית, ולא רק על מידע היסטורי או תנאים חברתיים המשוקללים בפסיקה. מחקר זה מבקש להביא את המעיין להבנה חדשה של הפעילות והקורפוס ההלכתיים כשלעצמם. זוהי הזמנה להתבוננות חדשה (בכחינת 'seen as') על הדינמיקה ההלכתית, לאור תובנות ודגמי מחשבה המגיעים משדות חוץ-הלכתיים חדשים. במסגרת זו, דגמי מחשבה הנמצאים בפילוסופיה אך גם באנתרופולוגיה, סוציולוגיה, משפט, פסיכולוגיה וחינוך עשויים להאיר באור חדש את הבנתנו באשר לקורפוס ההלכתי ומהלכיו.

קובץ זה – שמביא את פרות הכנס הבין-לאומי השני לפילוסופיה של ההלכה,³ מעמיק ומחדד את הדיון שנוצר בקובץ 'עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה',⁴ בקובץ הנוכחי נוצרה הבחנה ברורה יותר בין העיון הפילוסופי-הלכתי המושגי-אנליטי, לבין המחקר המטה-הלכתי, המצביע על דגמים חוץ-הלכתיים אשר מאירים באור חדש את ההלכה.

הקובץ, המכיל דברים משל בכירי החוקרים בד בבד עם דברי קבוצת חוקרים צעירים ומבטיחים, מרחיב מאוד את גבולות השיח של מחקר המטה-הלכתי, אך עם זאת הוא מבהיר וממקד את טיבו של הדיון המטה-הלכתי. מיקוד זה מאפשר את הפרישה הבין-תחומיות המעשירה שיח זה.

שלושה שערים לקובץ, והם מכילים כלי ניתוח סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, פסיכולוגיים, חינוכיים ומגדריים, משפטיים ופילוסופיים, המאירים באור חדש את טיבה של ההלכה. רובם מתוך התכוונות לשיח המטה-הלכתי.

השער הראשון, חברה, מגדר ומשפט, נפתח במאמרו של אבינועם רוזנק, 'מטה-הלכה, פילוסופיה של ההלכה ויוסף שוואב', ובו מוצעות הגדרות של מושגי היסוד הנדונים. המאמר סוקר את השתלשלות מושג המטה-הלכה בספרות הפילוסופיה של ההלכה ועוקב אחר מקורותיו השונים. בעקבות סקירה זו, רוזנק מבקש להצביע על הזיקה וההבדל שבין תחום הפילוסופיה של ההלכה לבין המחקר המטה-הלכתי. למרות הזיקה ביניהם, לא הרי זה כהרי זה. הפילוסופיה של ההלכה עוסקת, כאמור, בעיון מושגי-אנליטי וברפלקסיה אנליטית על דגמי מחשבה פנים-הלכתיים. המחקר המטה-הלכתי, לעומת

3 הכנס נערך בירושלים, באוניברסיטה העברית ובמכון ון ליר, בשנת 2004.

4 רביצקי ורוזנק, עיונים חדשים (לעיל הערה 1).

זאת, שמכיל בחובו מובנים רבים, מציע תובנה רפלקטיבית חוץ-הלכתית על הפעילות ההלכתית. המאמר פורש, כאמור, את התובנות השונות המשוקעות במושג ה'מטה' ומצביע על פוריותו של דגם הלקוח משדה הפילוסופיה של החינוך. על פי דגם זה ההלכה מובהרת גם כאירוע חינוכי.

מאמרה של תמר רוס, 'תרומת הפמיניזם לדיון ההלכתי': "קול באישה ערוה" כמקרה מבחן', פותח בהבהרה מושגית של המונח 'מטה-הלכה' והשתלשלותו, ובהמשך מבהיר את המתרחש במחקר ההלכה המגדרי ואת השפעת התרחשויות אלו הן על הפסיקה והן על רמת השינויים המתחוללים במושג המטה-הלכתי כשלעצמו. בד בבד, רוס פורשת את סוגיית 'קול באישה ערוה', מבהירה את רמות השיח השונות המקובלות בסוגיה זו, ומדגימה את תרומתם הייחודית של עקרונות המחשבה והמחקר הפמיניסטיים.

מאמרה של רחל גורדין, 'השפעת התמורות המגדריות בשדה הדתי על השיח ההלכתי', מצביע על ממדי החידוש שבהשתתפות נשים בשיח ההלכתי הן בעצם השתתפותן בו והן בנקודות המבט הייחודיות שלהן. המאמר חושף את התמורות המגדריות שחוללו נשים בשיח ההלכתי ברובד הפרשני, ברובד המחקרי ובתחום הסוציולוגי. הנשים, על פי ניתוחה ומתוך הסתמכות על דגמיו של פייר בורדיה מהשדה הסוציולוגי-תרבותי, ועל תובנות של יורגן הברקס ומישל פוקו – הן יבואניות של תרבות וכלי ביקורת, והשפעתן על השיח ההלכתי ועל המחשבה ההלכתית היא מכרעת.

ניסן רובין, שיצר טרילוגיה העוסקת בתחומי ההלכה, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה,⁵ מביא במאמרו, 'תאוריות סוציולוגיות-אנתרופולוגיות כמסגרת לפרשנות טקסטים', מבט רפלקטיבי על עבודותיו עד כה, ומצביע על התרומה של כליו המחקריים להבהרת פניה של המטה-הלכה. הוא מבהיר כיצד ניתן ליישם תאוריות מתחום הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה בחקר מקורות חז"ל. לשיטתו, לא די באיסוף נתונים באופן אינדוקטיבי וארגונם לתזה (כמקובל במתודה הפילולוגית-היסטורית), אלא ניתן להציב בצד מתודה זו מתודה דדוקטיבית; זו האחרונה מעמידה מודל הנשען על ידע אתנוגרפי, ומאפשרת את ארגון הנתונים כך שניתן לעקוב אחר שינויים חברתיים בחברה מסורתית, שהלגיטימציה שלה נסמכת על טקסטים קדושים (שעקרונית אינם ניתנים לשינוי). שינויים מבניים אלה, מבהיר רובין, מאלצים את הסמכויות ההלכתיות לגשר בין הטקסט הקבוע להקשר המשתנה ביצירתיות הלכתית.

5 ניסן רובין, ראשית החיים: טקסי לידה, מילה ופדיון הבן בספרות חז"ל, תל אביב 1995; הנ"ל, קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב 1997; הנ"ל, שמחת החיים: טקסי אירוסים ונישואים במקורות חז"ל, תל אביב 2004.

אריאל פיקאר מציע במאמרו, 'שיקולים מטה-הלכתיים ביחס לשימוש בטכנולוגיה בשבת', קריאה בטקסטים הלכתיים העוסקים בשימוש בטכנולוגיה מודרנית בשבת, תוך שימוש בתאוריה של קלוד לוי שטראוס, שראה את היחס בין 'טבע' ו'תרבות' כמפתח להבנת מיתוסים. ניתוח מדוקדק של הטקסט ההלכתי, על פי תאוריה זו, יחשוף את תפיסתם התרבותית של הרב אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש) מכאן והרב שלמה זלמן אויערבך מכאן. בניתוחו פיקאר עוסק בעקרונות המטה-הלכתיים המלווים את הדיונים אודות החשמל בשבת על שלל צורותיו הטכנולוגיות, תוך חשיפת שיקולי הפוסקים אודות מהותה של השבת.

שער זה נחתם במאמרו של עמוס ישראל-פליסהואור, 'כשהעולם משתנה: המשפט הבין-לאומי בהלכה'. מאמר זה הוא דיון ראשוני וחדשני. המשפט הבין-לאומי, מבהיר ישראל-פליסהואור, שהוא תופעה חדשה המהווה אתגר להלכה. המאמר מבקש לנתח אלו מושגי הלכה משיקים למשפט הבין-לאומי ולבחון, מצד אחד, אלו מהם יכולים להעשיר את השיח המשפטי, ומן הצד השני, אלו מושגים חסרים בה. בד בבד, המאמר סוקר כמה היבטים אידאולוגיים ותאולוגיים בשילוב שבין הלכה ומשפט בין-לאומי.

את השער השני, פילוסופיה, פילוסופיה של המדע והלשון, פותח מאמרו של יצחק ברנד, 'פילוסופיה בשירות ההלכה – עיון בבעיית האישיות המשפטית'. ברנד מנתח את הדרכים השונות של מפגש הפילוסופיה עם ההלכה. יש שהפילוסופיה היא עיקר, והיא משתמשת בנורמות הלכתיות ככלי הבעה לרעיונות פילוסופיים; יש שההלכה היא עיקר, והיא משתמשת בפילוסופיה לצורך כינונה של מתודה פרשנית או למדנית, ויש שמתקיים ממשק הממוזג בין התחומים. ברנד פורש גישה נוספת ושונה: שימוש במינוחים פילוסופיים, חוץ-הלכתיים, ככלי לפתרון בעיות הלכתיות שנבצר משפת ההלכה לגשת אליהן. במסגרת זו, השימוש בפילוסופיה אינו מוגבל לרעיונות או למתודה ואינו נועד לצרכים תאורטיים בלבד. יעודו לצרכים מעשיים של פסיקת הלכה. הדגמת גישה זו נעשית בדרך פסיקתו של ר' יוסף רוזין, הרוצ'ובר.

מאמרו של אבירם רביצקי, 'פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן ויחסם ללוגיקה האריסטוטלית', שב ומצביע על התרומה של העיון הפילוסופי ההשוואתי. דיונו מבאר את הערך המוסף של הפילוסופיה הסכולסטית של ימי הביניים לחקר הפילוסופיה של ההלכה. רביצקי עוקב אחר הפירושים הרבים שנכתבו על 'המידות שהתורה נדרשת בהן', תוך ניסיון לאפיינם, למיינם, ובעיקר – לדון בהם בזיקה ללוגיקה האריסטוטלית. במאמר נחשפים כל אותם עקרונות 'מדעיים' (יווניים, ערביים וסכולסטיים) המבהירים את ההיגיון העומד מאחורי המתודולוגיה התלמודית היהודית. בד בבד מובהרות

התרומה של דגמים אלה למחקר המודרני בתחום המתודולוגיה התלמודית והמשמעויות הפילוסופיות וההיסטוריות של הניסיון הימי ביניים להשתמש בפילוסופיה האריסטוטלית לצורך הבנת עקרונות המחשבה ההלכתיים.

שלום ריוזנברג, במאמרו 'על הגישה הקונצפטואלית בחקר התלמוד וסוגיית "ברירה"', מרכז את תשומת לב מחקר ההלכה אל התחום הפילוסופי, ובעיקר הלוגיקה המודרנית, הפילוסופיה של השפה והפילוסופיה של המוסר. במובן זה, מאמרו הוא דוגמה קלסית למחקר הפילוסופיה של ההלכה. ריוזנברג מפתח במאמרו את הגישה הקונצפטואלית, מתאר את יסודותיה והיבטיה המתודולוגיים ומבאר בעזרתה כמה רעיונות יסוד מסוגיית 'ברירה'.

אריאל פורסטנברג, במאמרו 'התפתחות ההלכה בראי הפילוסופיה של המדע: התקדמות או שינוי? המקרה של גזל ושינוי בגזל', מאיר את תרומת הפילוסופיה של המדע להבנת המהלכים הדינמיים של ההלכה. מאמרו מצביע על כוחם של טקסטים, תאוריות, מושגים ותפיסות מהעבר להשפיע על התפתחותן של תובנה או תאוריה חדשה. דינמיקה זו – המצויה כאמור בהלכה – מושרשת בפילוסופיה של המדע, ועל רקע זה פורסטנברג יוצר זיקה בין הפילוסופיה של המדע לעיון הפילוסופי והמטה-הלכתי. בדבריו מתלבנות השאלות: האם ניתן כלל להטיל מושגים ותובנות משיח שמרכזו המדע לשיח שמרכזו ההלכה ונורמות התנהגות? האם האנלוגיה בין התפתחותן של תפיסות מדעיות ובין התפתחותן של תפיסות אמוראיות היא אנלוגיה קבילה? שאלות אלו נבחנות על רקע סוגיה בבבלי.

מאמרו של מאיר בוזגלו, 'פילוסופיה של המדע והלשון: המדען, הפוסק והוראת שמות', מנסה ליישם עקרונות יסוד מן הפילוסופיה האנליטית בחקר הפילוסופיה של ההלכה. בוזגלו מבהיר את טיבה של הפילוסופיה האנליטית, מציג את הפוטנציאל של פילוסופיה זו לחקר עולם ההלכה ומבהיר מה היחס הלשוני בין הפוסק מכאן והמדען מכאן, תוך כדי יצירת הגשרים ביניהם.

יוסף דן חותם שער זה במאמרו, 'בין קבלה להלכה: שתי בחינות לשוניות'. במאמר מובהר הפער שבין השפה ההלכתית (המנתחת את תוכני המשפט) לבין השפה הקבלית (המתרכזת בטיבן של האותיות). דן אף מאיר את הפוטנציאל האנטי-נומיסטי של זיווג זה ואת המעצורים שמנעו התפרצותה של מגמה זו בקרב המחשבה הקבלית.

השער השלישי, הרמנויטיקה, פנומנולוגיה ופסיכולוגיה, נפתח במאמרו של אליק אייזקס, "כבוד הציבור": בחינה היסטורית של מושג הלכתי. אייזקס מבקש להבין את דרכי הפסיקה בעבר ואת דרכי הפסיקה ההכרחיות כיום, תוך רגישות להקשר התרבותי של המושגים ההלכתיים; מושגים, שבגינם אנו מכריעים

את ההלכה לחיוב או לשלילה. אייזקס עוקב אחר דרכי השתנותו של מושג 'כבוד הציבור' בספרות התלמוד וההלכה של ימי הביניים, ומבהיר את רבדיו התרבותיים המשתנים. הוא אף מדגים כיצד ניתן ליצור מחקר מטה-הלכתי שיונק מהמיומנות של חקר ההיסטוריה ומחקר התרבות וההרמנויטיקה.

מאמרה של ז'ואל הנסל, 'פנומנולוגיה, אתיקה והרמנויטיקה: עמנואל לוינס על ההלכה והריטואל היהודי', עוקב אחר הגותו של עמנואל לוינס, מגדולי הפילוסופים בני זמננו ודמות מרכזית באסכולה הפנומנולוגית מבית מדרשו של אדמונד הוסרל. לוינס פיתח השקפה מקורית על ההלכה והריטואל היהודיים, ומאמרה של הנסל סוקר את משמעותה של העשייה הדתית לאור הגישה הפנומנולוגית. הנסל מאתרת את הממדים הפנומנולוגיים ההוסרליאניים של גישת לוינס להלכה ואת הצעד הנוסף שעשה אל תחום המסתורין מכאן ואל האתיקה המגולמת באחריות כלפי הזולת מכאן.

מאמרו של חנוך בן-פזי, 'על האבל והתקווה של ההלכתיות: היבטים פסיכולוגיים בחקר הפילוסופיה של ההלכה', מציע רפלקסיה פילוסופית על הפנומנולוגיה הפסיכולוגית של 'ההלכתיות', תוך שהוא מרחיב את הגבולות של חקר ההלכה. מאמרו עוקב אחר שני תיאורים מוכרים של שדה הדיון הפסיכולוגי: ההלכה כהגבלה של דחפים והיסוד הכפייתי הקיים בהלכה. לדעת בן פזי, לבו של הניתוח ההלכתי צריך להתרכז לא במה שיש בהלכה אלא ב'מה שאיננו'. לאור היעדר זה ניתן להסביר את האובססיביות והדקדקנות, כמו גם את שאלות הזהות המתעוררות בה.

מאמרו של מרדכי רוטנברג, 'תשובה כ"שינוי שם': השגות על פרשנותו של הרב י"ד סולובייצ'יק לרמב"ם, משמש יישום פרשני של העבודה הפסיכולוגית-חברתית, שנכתבה על ידי רוטנברג בעשרות השנים האחרונות, על טקסט הלכתי. בהתאם לתובנותיו המחקריות ולאור משנתו הפסיכולוגית-חברתית, רוטנברג מפרש סעיף מ'הלכות תשובה' של הרמב"ם ומבקר את פרשנותו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק להלכה זו. רוטנברג מבחין בין תהליך ה'המרה' לתהליך ה'חזרה', והוא מקבילה להבחנה שבין מושגי הזמן בתרבות הנוצרית-מערבית והיהודית. בד בבד הוא מצביע על ההשלכות הפילוסופיות-הלכתיות של הבחנות אלו.

הקובץ נחתם בר"ב-שיח: ערכים, השקפת עולם ושינוי הלכתי'. את רב-השיח ניהלו יצחק אנגלרד, דוד הלבני, דוד הרטמן ואביעזר רביצקי. בדיון מרתק זה עלו השאלות: עד כמה נכונה הטענה ששיח ההלכה אינו מושפע ממערכות חוץ הלכתיות, ואם טענה זו אינה נכונה – אילו מערכות חיצוניות נותנות בה את אותותיהן? האם ניתן למצוא מפתח אחד מיוחד שעל פיו ניתן להבהיר את

מהלכי השיח ושיקול הדעת ההלכתי? האישים השונים שרטטו תמונות שונות של דמות איש ההלכה – כמחנך, כמנהיג חברתי וכאיש משפט.

תודתי מקרב לב לכל העוסקים במלאכה במאור פנים וביד מקצועית: לאנשי הוצאת מאגנס – חי צבר, שניצח על המלאכה, אורלי צור ואילנה שמיר, ששקדו על העריכה המקצועית ביד אמונה ובטוחה ובסבר פנים טובות, רם גולדברג, שהביא את הספר לדפוס במסירות ומקצועיות ורוחמה הלוי, שעזרה בכל מה שנדרש. עבודתי עמכם הייתה לי כתמיד נעימה ומבורכת.

תודה מיוחדת למכון ון ליר בירושלים ולעומד בראשו, פרופ' גבריאל מוצקין, על תמיכתו העמוקה בסדרת 'פילוסופיה של ההלכה', שזה הכרך השני שלה, ולרב פרופ' נפתלי רוטנברג ולדפנה שרייבר, שסייעו בכול להצלחת הוצאת הספר והסדרה לאור. תודתי לפרופסורים תמר אלאור, חנה כשר ואשר מעוז שהיו לי לעזר כמערכת מדעית שליוותה ספר זה. תודתי מקרב לב לשירה קרגילה על כל העזרה שהעמידה לרשותי בכל עת. כמו כן אני מודה לשרה סורני, מנהלת ההוצאה לאור של מכון ון ליר, על הליווי הנאמן של הוצאתו של הספר לאור.

אני תקווה שכרך זה ימשיך בדרכו המוצלחת של הכרך הראשון ויוסיף לתססה המחקרית הפורייה שסדרה זו תורמת לה.